

התפתחותה של רשת חברתית בין-לאומית: כתב העת המאסף (ירושלים 1896-1914)

זף סגל ומנחם בלונדהיים

הקדמה

במאמר זה מתואר כיצד יצר כתב העת הרבני המאסף,¹ שיצא לאור בירושלים בין השנים 1896 ל-1914, רשת רבנית בין-לאומית המקבילה מבחינות מסוימות לרשתות החברתיות של ימינו. בכתב העת פרסמו רבנים צעירים וותיקים, ידועים יותר וידועים פחות, את חידושיהם בתחום הספרות התלמודית ובירורי ההלכה. המאסף נוסד כשבועון, צורך לעיתוני התקופה הצביונית והחברתית, ומשנתו השלישית הופיע כירחון עצמאי. הודות לשני מאפיינים ייחודיים הוא היה מרכזה של רשת חברתית בין-לאומית. ראשית, מאמרים רבים שהתפרסמו בו נכתבו כתגובה לפרסומים קודמים, ושרשור התגובות התפרסם לעתים על פני גיליונות רבים וחודשים ארוכים. שנית, מייסד כתב העת לא רק שאף להפוך את המאסף לכלי תקשורת רבני בעל תפוצה בין-לאומית, אלא גם לכתב עת שצוותו כתביו בין-לאומי. מגמה זו עמדה בניגוד לגישתם של עיתוני התקופה בארץ ישראל, שרצו בעיקר להעביר את חדשות היישוב היהודי בארץ לקהל הקוראים בתפוצות.²

המאסף מאוזכר בספרות המחקר כמוקד של דיונים הלכתיים וכחלק ממורשתם החשובה של הרבנים הספרדים בעיתונות ארץ ישראל, אך לא נחקר כמדיום תקשורת ייחודי.³ הדעת לא ניתנה על הדרך שבה רשת כתביו יצאה מירושלים והתפשטה ברחבי העולם היהודי מבגדאד במזרח ועד פורטלנד במערב, או על הביטוי שנתן למבנים חברתיים ותרבותיים בעולם היהודי וכיצד השפיע על מקומה של ירושלים כמרכז הרשת.⁴ אלה הם ענייניו העיקריים של מאמר זה. המאסף נוסד בשנת 1896 בידי הרב בן ציון אברהם קואיניקה, יליד ירושלים ממוצא סלוניקאי. קואיניקה, שערך את כתב העת לבדו, היה מראשי הקהילה היהודית הספרדית בירושלים. בין היתר שימש כראש ישיבת "תפארת ירושלים", ראש אב בית הדין ופוסק של העדה הספרדית בירושלים, וחבר תנועת המזרחי. לימים נמנה גם עם המועצה הראשונה של מועצת הרבנות הראשית (1921-1936). סיפורו של כתב העת שזור בחייו של קואיניקה, שהקדיש לו את כל מאמציו במהלך 19 השנים מייסודו ועד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה. כפי שתיאר ביומנו: "העבודה להמאסף מתחלתה ועד סופה היתה נעשית רק על

ידי ממש. כתיבת המכתבים וגם העתקתם, קריאת המאמרים והביקורת עליהם, הערתם, הגהתם, משלוחם, הכל היה על ידי ממש אשר לו הקדשתי את כל כחי והוני, עתי וזמני, עטי ואוני".⁵ בשני העשורים הללו ערך קואיניקה מסעות ברחבי העולם (בין השאר למצרים, לעיראק, להודו, לארצות הברית, לאלג'יר ולמדינות באירופה) במטרה לגייס תורמים, מגויים וכותבים, לא בהכרח בסדר הזה.

צעדים ראשונים לכינונה של רשת בין-לאומית

הגיליון הראשון של המאסף יצא לאור ב-12 ביוני 1896, ובו הדגיש את הייעוד הגלובלי של כתב העת. הוא נפתח ב"ראשית דבר" שכתב קואיניקה ושבו ציין שוב ושוב את ההקשר חוצה הגבולות של כתב העת:

נקוה כי גם אתם מצדכם תאמצו את כל כחכם להיות בעזרתנו ולשקול בפלס את כל טרחתנו ויגיעתנו לבל תשא רוח עמלנו. ואת כל גדולי רבנינו וטובי חכמי זמננו בארץ ובחו"ל ואת כל נדיבי לב אשר בעמנו בכל מקום שהם נרימה כשופר קולנו לתמוך את מפעלנו ברוח ובגשם בכל האפשרות, נקוה כי משאלות לבכנו יצאו לאור ועוד תוסיפנה אומץ, וגליונו יפרח וישא פרי טהור לתפארת ציון בפרט ולעם ישראל בכלל.⁶

אף על פי שהכוונה המקורית של קואיניקה הייתה להפוך את כתב העת למוקד של דיונים ופולמוסים הלכתיים חוצי גבולות, ב"ראשית דבר" הוא הדגיש בעיקר את התמיכה הכלכלית העולמית. בהתאם לכך הייתה כותרת המשנה של הגיליון הראשון "גליון מוקדש לתורה ולחכמה יו"ל בעזרת גדולי רבנינו וטובי חכמי זמננו בארץ ובחו"ל", אך כוונתו של קואיניקה מתחדדת החל מהגיליון השני, שבו שתי מילים בכותרת משתנות: "גליון מוקדש לתורה ולחכמה מאת גדולי רבנינו וטובי חכמי זמננו בארץ ובחו"ל".⁷ כי כן, הפילנתרופיה הבין-לאומית מוחלפת בתקשורת בין-לאומית.

בראשית הדרך היה מאגר כתביו של כתב העת, שזכה בתמיכתם של גדולי הרבנים בירושלים, שרבים מהם היו מוריו ועמיתיו של קואיניקה, מקומי וירושלמי. יתר על כן, רוב הכותבים והמגיבים היו תלמידיו מישיבת "תפארת ירושלים", מוריו, בני משפחתו ומכריו. חרף השאיפה העזה לייצר דימוי בין-לאומי, השורות שבהן התבטא

קולות טריים שטרם נשמעו בכתב העת ונושאים חדשים שטרם נדונו. במילים אחרות, קואינקה הצדיק את העדפתם של כותבים זרים על פני כותבים ירושלמים. נוסף על כך הוא קבע כי "ענין אחד בין שני סופרים חכמים לא יכול לבוא יותר מג' פעמים בהמאסף"¹⁴. הוא ביקש, אם כן, לצמצם את שרשורי התגובות שהיו לרוב פרי עטם של מספר קטן של כותבים ירושלמים, שהיום היינו מכנים אותם "טוקבקיסטים", ובמובנים מסוימים העדיף את הפיזור הגאוגרפי על יצירתה של רשת צפופה.

השינוי המרחבי

מאגר הכותבים התרחב בהדרגה בשנותיו הראשונות של כתב העת, כפי שאפשר לראות במפות המוצגות להלן. למרות היותו כתב עת על-מקומי, לסמיכות גאוגרפית הייתה משמעות רבה בתהליך ההתרחבות. בשל העובדה שכותבים חדשים הגיעו בעקבות היכרות אישית עם הכותבים הישנים, קרבה גאוגרפית הייתה המקור לשינויים ההדרגתיים בתפוצה. כתוצאה מכך כמעט ולא היו קפיצות פתאומיות במרחב לעבר יעדים רחוקים. הקול הקורא של המאסף עבר, אם כן, מפה לאוזן. לירושלים וערי ארץ ישראל הצטרפו תחילה ריכוזים יהודיים בצפון המזרח התיכון ומזרחו, כמו חלב ובגדאד. לאחר חודשים הופיע הכותב הראשון ממזרח אירופה (יחיאל מיכל היבנר מניזנוב שבגליציה המערבית), ולאחר חצי שנה התרחב מעגל הכותבים למקומות חדשים במזרח אירופה, וגם כותב מאנגליה (לידס) נוסף לרשת. מקבץ מפות 1 להלן מראה כיצד השתנה כתב העת ממקומו שבו היה נהוג לפגוש את העורך בהפסקת הצהריים בימים שני ורביעי, לשבועון בין-לאומי שכותביו פרוסים על פני יבשת אירופה כולה ועל פני חלקים מאסיה. מאגר הכותבים התרחב בהדרגה. תרשים 1 מציג את המרחק הממוצע של הכותבים מירושלים בכל גיליון בתשע השנים הראשונות. אף על פי שישנן תנודות, התרשים מצביע בבירור על כך שהמרחק הממוצע של הכותבים מירושלים גדל עם השנים. בד בבד עם ריבוי המקומות החדשים והמרוחקים שהחלו לקבל ייצוג בכתב העת, איבדו הכותבים הירושלמים והארץ-ישראלים ממעמדם ונסוגו לשוליים. אם בשלוש השנים הראשונות הופיעו 183 רשומות שכתבו ירושלמים, בשלוש השנים לאחר מכן הופיעו רק 96 רשומות של כותבים ירושלמים ובין השנה השביעית לתשיעית פורסמו רק 37. מאמציו של קואינקה לבנאם את כתב העת שלו היו הצלחה כבירה, אך ההתפשטות במרחב באה על חשבון המרכז, ירושלים.

אך תמונת ה"גלובליזציה" של המאסף לא תהיה שלמה אם נתייחס רק לנקודות שמהן הגיעו תכנים לכתב העת. חשוב גם לבדוק את משקלם היחסי של אזורים שונים כספקי תוכן, כלומר את סוגיית הריכוז האפשרי של כותבים. מקבץ המפות הבא מציג את צפיפות הכותבים ברחבי העולם בתשע השנים הראשונות לקיומו של כתב העת (במחזוריים של שנתיים). בניגוד למפות הקודמות, שהתייחסו לכל המקומות כשווים לאחרים, מקבץ המפות הבא מציג את חשיבותם היחסית של אזורים גאוגרפיים בשיג ושיח הטרנס-לאומי מעל במת המאסף, על פי מספר הכותבים מאותו אזור. ככל שהעיגול השחור כהה יותר, ישנם יותר כותבים בקרבת אותה נקודת מוקד.

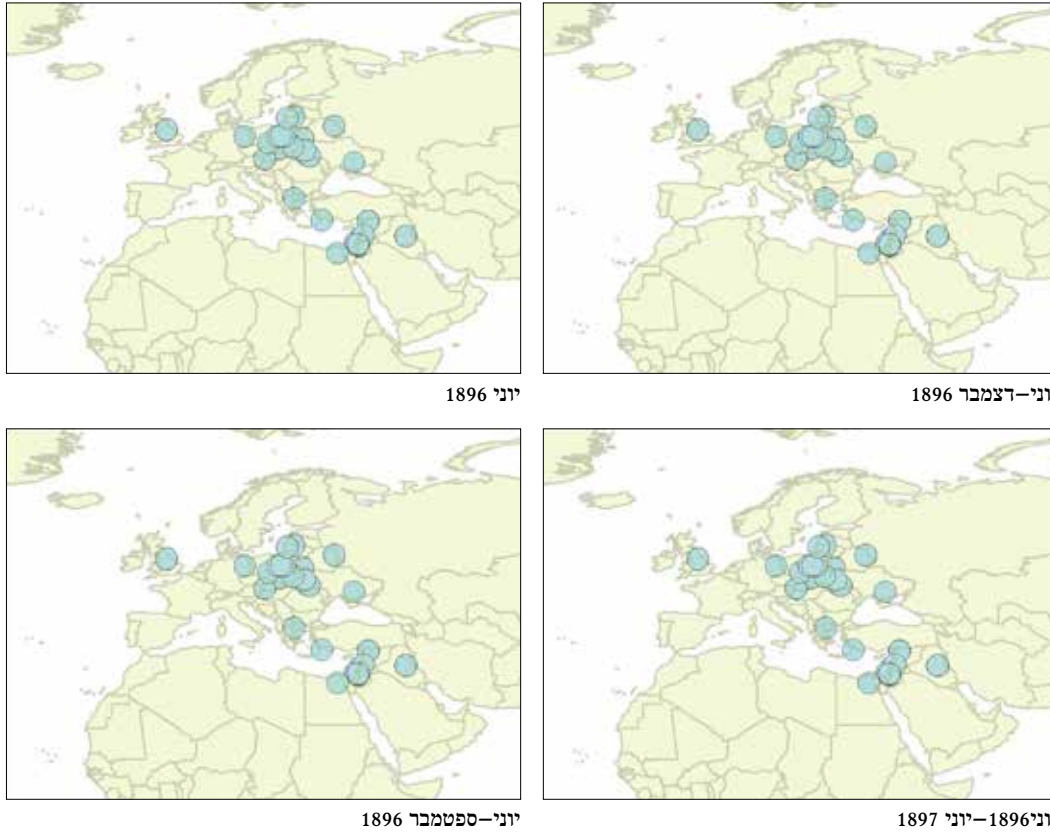
קואינקה בעיתונו עוגנו בקשרים המקומיים היומיומיים. הוא סיים את הגיליון השני, לדוגמה, בהערה שמוענה לרב רחמים חיים אופלטקה ובה התנצל שפרסום מכתבו ייאלץ להידחות בשל ריבוי הכותבים.⁸ הערה זו, בניגוד לכתוב בה, לא העידה על מאגר כותבים נרחב, אלא להפך, על מיעוט הכותבים והפמיליאריות ביניהם. בגיליון השביעי, בתאריך 24 ביולי 1896, שבו נדפס המכתב הראשון מפי עטו של רב זר, שיתואר בהמשך, נכתבו מתחת לכותרת העיתון הדברים הבאים: "אשר דבר לו אל העורך יפנה אליו ביום ב' וד' משעה ב' עד שעה ג' טורקית בישיבת הארון אלעזר מיוחס"⁹. כלומר, הקשרים בין הקוראים והכותבים לעורך ייערכו במפגש פנים אל פנים בשעת הקבלה של קואינקה בירושלים, דבר שאינו יכול להיות רלוונטי לכותבים ממדינות אחרות, מחוץ לארץ ישראל.

הניסיון לשוות לגיליונות חזות בין-לאומית הביא תחילה לפרסומים חריגים. הכותב הראשון מחוץ לגבולות ארץ ישראל היה אברך בן 19 בשם יחזקאל עזרא בן רחמים מבגדאד, ששלח מכתב לרב אברהם ביג'אג'ז מירושלים ללא כוונה שיפורסם בכתב העת. המכתב פורסם בגיליון השני עם הקדמה בזו הלשון: "לכבוד ידידי הח' מו"ל המאסף שלום, [...] המכתב הקטן הזה קבלתי מאת ידידי [...] אקוה שתאספהו לתוך גליוןך כי הוא מציאה נכונה"¹⁰. הכותב הזר השני, חזקיה משה דוד ישראל, רב בקהילת רודוס, אכן שלח מכתב ישירות לעורך העיתון ולכן זכה להתפרסם, ואף לפתוח את הגיליון השביעי (24.7.1896).¹¹ המכתב עצמו לא כלל חידוש תורה או דבר הלכה, כדרך של שאר הכתבות, אלא דברי תורה והתחייבות של הרב לרכוש מגוי לשנה שלמה. אין הסבר אחר לפרסומו של מכתב זה, מלבד הרצון לשלב כתיבה בין-לאומית בכתב העת.

החל בגיליון השביעי נכלל זר אחד לפחות בכל גיליון. הראשון שפרסם מאמר מפרי עטו ביוזמתו היה הרב שלום הדאיה מארם צובא, בגיליון השמיני. הוא כתב במפורש כי "קבלנו את גליון המאסף ומאוד שמחנו על הרעיון הזה אשר פיעם ברוח ידידינו הרב המו"ל"¹². יש מקום לשני דיוקים בלשון ההערה של הרב שלום הדאיה. הראשון הוא הדגשת ה"רעיון" שהביא אותו לשלוח את דבריו לכתב העת הירושלמי, ולא נושאי או תכניו. כתב העת נתפס, אם כן, כמדיום שהוא גדול מסך מרכיביו ומהתכנים שמועברים בו. לשון אחר, הוא נתפס כרשת חברתית יותר מאשר כעיתון. הנקודה השנייה היא ההתייחסות אל עצמו בלשון ריבוי. אם הדבר לא נבע מסגנון רבני, ייתכן שלשון זו באה לציין כי הקהילה התורנית בארם צובא מבקשת לקחת חלק בפרויקט של קואינקה, ולא שלום הדאיה כאדם פרטי.¹³ ראוי לציין כי שלום הדאיה לא היה אדם בלתי מוכר: היו לו קשרים ענפים עם הרבנים הירושלמים והוא אף עלה לירושלים שנה וחצי לאחר מכן. נקודה זו מבהירה את חשיבותם של הקשרים הבין-אישיים כמקור להיווצרותה של הרשת. אפשר להצביע על רגע המפנה בהקשר זה, בגיליון העשירי, חודשיים לאחר ייסוד המאסף (14.8.1896), כאשר לראשונה נכתבו רוב מאמרי העיתון בידי זרים. כל הכותבים מן החוץ היו תושבי ארם צובא (חלב), ומקורביו של שלום הדאיה.

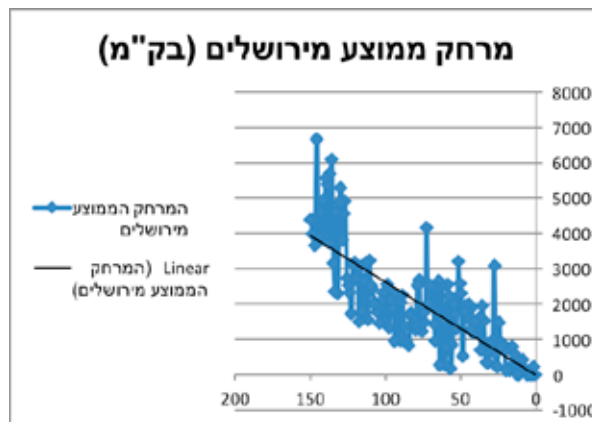
עם התרחבות מאגר הכותבים, פרסם קואינקה באותו גיליון את מדיניות בחירת המאמרים של המאסף. המדיניות החדשה העדיפה

מקבץ מפות 1

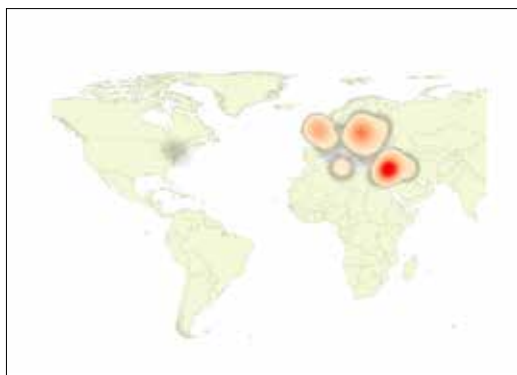
מפות התפוצה של כותבי המאסף בשנה הראשונה להוצאת כתב העת. מתחת לכל מפה מופיעה התקופה שהיא מתארת. מקור: המאסף, 12.6.1897-12.6.1896.

תרשים 1

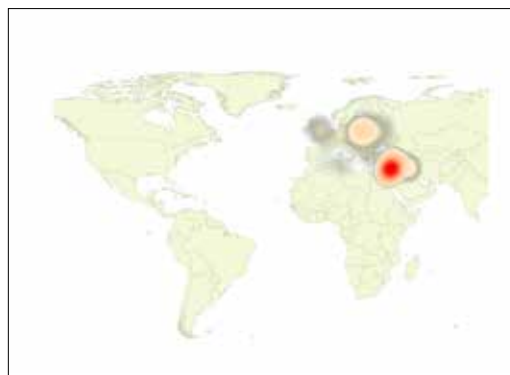

התרשים מתאר את המרחק הממוצע של הכותבים מירושלים. הציר האופקי מתייחס למספר הגיליון והציר האנכי למרחק בקילומטרים. מקור: המאסף, 2.9.1904-12.6.1896.

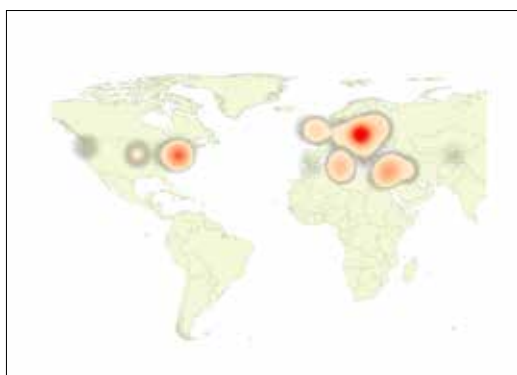
מקבץ מפות 2

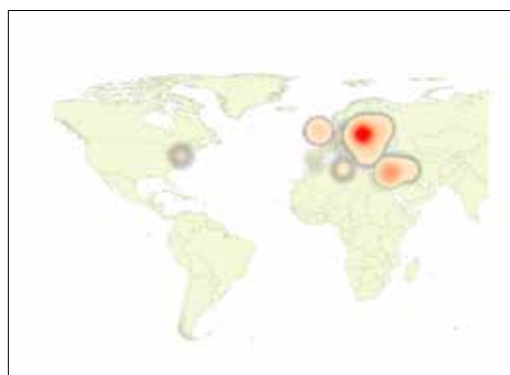
מפה 2.2: שנים 3-4

מפה 2.1: שנתיים ראשונות

מפה 2.4: שנים 7-9

מפה 2.3: שנים 5-6

מפות צפיפות המתארות את ריכוזם של כותבי המאסף בתשע השנים הראשונות. מתחת לכל מפה מופיעה התקופה שאותה מתארת המפה הנתונה. מקור: המאסף, 2.9.1904-12.6.1896.

נושאים שהעסיקו את יהודי אמריקה.¹⁶ ירושלים נותרה משמעותית מפני שכתב העת יצא בה לאור ומפני שחלק גדול מהמאמרים המוקדמים שגוררו תגובות נכתבו בידי יושביה, אבל היא כבר לא הייתה המרכז הבלתי מעורער שאליו כיוון קואינקה בגיליון הראשון: "גליוננו יפרח וישא פרי טהור לתפארת ציון בפרט ולעם ישראל בכלל".¹⁷

מקומה של התגובה בכתב העת ובאתוס של הרשת ההלכתית

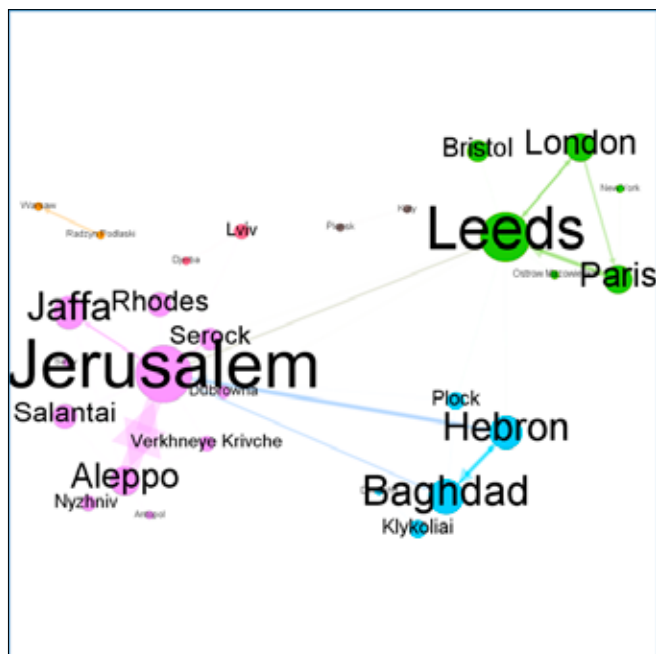
הנסיגה בחשיבותה של ירושלים הייתה קשורה, בין השאר, בתרבות הפולמוסית של כתב העת, שהבדילה את כתב העת התורני מכתבי עת מדעיים או אינטלקטואליים אחרים, שבדיעבד יצרה זיקה בינו לתופעות בנות ימינו כמו פורומים אינטרנטיים ואפילו טוקבקים.

המאסף הציג מתחילתו גישה שעודדה דיון ותגובות. אין זה מפתיע בתרבות היהודית הפולמוסית, שחלק מהאתוס שלה הוא העיסוק המתמשך בציטוט, בביקורת ובהיותה קהילה של שיה ודיון.¹⁸

במקביל להתפשטות הכתיבה בכתב העת, איבדה בהדרגה ירושלים את מרכזיותה. בשנתיים הראשונות ירושלים הייתה הריכוז המשמעותי היחיד של כותבים, כפי שמפה 2.1 מציגה, הרי שבשנתיים שלאחר מכן (1898-1899) נוצרו כמה ריכוזים חדשים במזרח פולין ובאנגליה, אך הם היו מדוללים למדי ולא ערערו על בכורתה של ירושלים (מפה 2.2). החל בשנת 1899 החל קואינקה לנדוד ברחבי העולם כשד"ר (שליח דרבנן) של ישיבתו ושל כתב העת.¹⁵ בשנת 1899 נסע להודו ולבגדאד ובשנת 1900 לסלוניקי, אולם הדבר לא השפיע על מספר הכותבים מאותן ערים. לעומת זאת, בשנים 1900-1901 הייתה מזרח פולין למרכזית יותר מירושלים, ומספר הכותבים והכתבות שהגיעו משם כבר היה גדול בהרבה מאלה שכתבו בתחומי ארץ ישראל (מפה 2.3). ב־1902 נסע קואינקה לארצות הברית לשנה ואף שימש שם כפוסק. נראה שנסיעה זו אכן הביאה לשינוי במאזן הכוחות המרחבי (מפה 2.4). בשלוש השנים שלאחר נסיעתו (1902-1904) הייתה ארצות הברית למוקד חשוב של כותבים, ורבים ממאמרי המאסף נסבו על

הקבוצה הראשונה הייתה מערב אירופית ברובה, השנייה – מזרח תיכונית, והשלישית – מצרף של מקומות ים תיכוניים עם עיירות רבות בפולין. הפיצול שנוצר בין הקבוצות הללו הביא לכך שירושלים כבר לא הייתה המוקד הבלעדי. מולה קמו מרכזים שווים בעוצמתם בלידס ובבגדאד כדי כך, שבשנה השלישית להוצאתו לאור של כתב העת, היה העיסוק בפולמוס ברית המילה כה אינטנסיבי שלידס, פריס ולונדון היו מרכזיות יותר מירושלים בדיונים העוסקים במאמריהם.

תרשים 2

רשת הכותבים בשנים 1-3 (1896-1898). מקור: המאסף, 6.12.1896-10.7.1898.

בשנים שלאחר מכן לא נכללו עוד בגדאד, חלב וחברון בצמרת רשת התקשורת, ואת מקומן תפסו ערים במזרח אירופה דוגמת לודז', דוברובנה ווישקוב, ומהשנה השמינית גם ניו יורק. תרשים 3 מתאר את השנים 6-9 לקיומו של כתב העת (1901-1904), וניכר כי המערכת המרחבית הייתה למסועפת ולמורכבת יותר. בשנים אלה נוצרו ארבע קבוצות עיקריות של כותבים: קבוצה אמריקנית סביב ניו יורק כללה גם את בלפסט שבאירלנד, את תוניס, את אלטונה שבגרמניה, את זארקי שבפולין ומקומות נוספים; קבוצה פולנית-בלרוסית סביב דוברוונה ולודז' שכללה בין השאר את חלב; קבוצה סביב לידס, שכללה קבוצת ערים מרחבי אירופה; וקבוצה סביב ירושלים ווישקוב שכללה מגוון רחב של ערים מרחבי העולם היהודי. רוב האפיונים המרחביים נעלמו עם השנים. במידה מסוימת אפשר לומר שרשתות המשנה שנוצרו בין מקומות כתיבה בשנים 1901-1904 נבעו כבר פחות מנתקים מרחביים ויותר מחיבורים רעיוניים בין הכותבים.

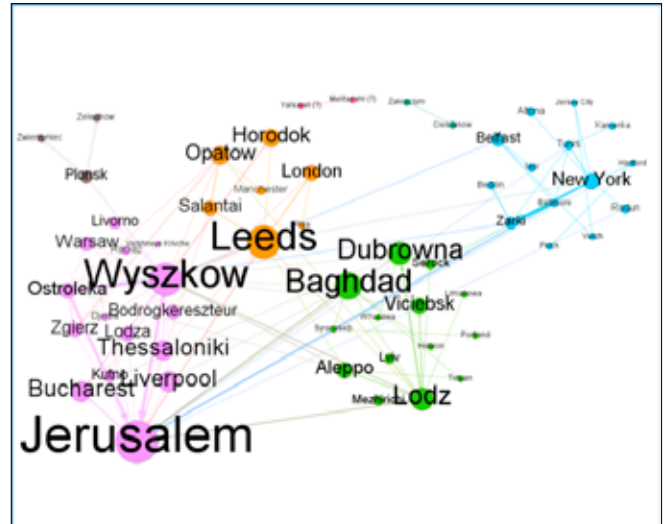
למרות החזות הגלובלית של המערכת, בחינת הדיונים עצמם מראה שחלק נכבד מהם היו תגובות לרבנים שכנים. בחמש השנים

שתי התגובות הראשונות למאמרים, של יצחק שרים ויצחק אנקונה מירושלים, נדפסו כבר בגיליון השלישי; אנקונה הגיב בביקורת על דבריו של עורך העיתון. קואינקה ראה בדיון ובתגובה חלק בלתי נפרד ממהותו של כתב העת ולכן עודד את הקוראים לשלוח את תגובותיהם המלומדות. בגיליון מ'14 במאי 1897 כתב העורך על נושא חדש שהעלו לדיון כמה כותבים: "נבקש בזה מאת גדולי רבני הדור בכלל, ומאת הרבנים הגאונים הגדולים המנויים על המאסף בפרט, להאיר עינינו במאור תורתם ולחוות דעתם הגדולה בשאלה החדשה הזאת".¹⁹ הדיון נחשב חלק בלתי נפרד מקהילת הידע ומרשת התקשורת. מצד שני ניסה קואינקה, לפחות בראשית דרכו של המאסף, למנוע מהתרבות הדיונית להפוך לדיון מעגלי ובלתי נגמר. דיונים כאלה כמו הזמינו מתפלסמים כרוניים דוגמת רחמים חיים אופלטקה מירושלים, שנהג לשלוח מכתבים רבים שבכל אחד מהם כלל תגובות רבות למאמרים אחרים. זו הייתה אחת הסיבות להערה שהוזכרה קודם לכן על מדיניות הפרסומים בכתב העת. מספר התגובות ששלח אופלטקה היה גדול עד כדי כך שמועד פרסום מאמרו נדחה בכמה חודשים, כדי לאפשר לכותבים אחרים לפרסם. קואינקה ניסה למנוע גם שרשורי דיונים ארוכים ומתמשכים. כבר בגיליון השמיני, כחודשיים לאחר הקמת המאסף, התפרסם הדיון הראשון שהגיע למעלה רביעית (דהיינו תגובה לתגובה לתגובה). זה היה דיון חריג באורכו שהביא למדיניות עריכה נוקשה שמנעה שרשורים ארוכים כל כך. מדיניות זו נשמרה בקפדנות עד סוף השנה השנייה אבל גם לאחר מכן נותרו רוב הדיונים ברמה של תגובה אחת או תגובה כפולה.

מערכת תקשורת המבוססת על תגובות לפרסומים קודמים מאפשרת לבנות ייצוג היררכי של המערכת המרחבית. ככל שמקום מסוים מוזכר יותר פעמים על ידי מקומות מרכזיים יותר, הוא עצמו הופך למרכזי (תכונה זו נקראת Eigenvector Centrality).²⁰ תוכנות של SNA (Social Network Analysis) מאפשרות כיום להציג את היחסים בין המקומות השונים בתרשים, לזהות קבוצות המחוברות בצורה משמעותית, ולחשב את היישובים המרכזיים יותר במערכת. ייצוגי הרשתות שלהלן יוצרו בתוכנת Gephi ובהם מייצגות הנקודות יישובים שמהם נשלחו פרסומים למאסף. גודלה של כל נקודה וכותרתה משקפות את מרכזיותו של היישוב, וצבעה של הנקודה משותף ליישובים היוצרים מערכת חברתית הדוקה.

על פי הניתוח בגישה זו, בשנתיים הראשונות לקיומו של כתב העת נשענה המערכת המרחבית על יחסי גומלין בין ירושלים, יפו וחלב. אבל לקראת סוף השנה השנייה הופיע שחקן חדש על בימת כתב העת, אריה לייב מנדלסון מלידס, בריטניה. הופעתו והעניין שהוא יצר בקרב כותבים אחרים בלונדון ובפריס קשורים בעיקרם לפולמוס השימוש בשפופרת זכוכית כחלק ממצוות מילה, פולמוס שהתלקח בסוף המאה התשע-עשרה.²¹ התפתחותה של קבוצת הדיון בראשותו של מנדלסון בלידס יצרה שלושה מרכזי כוח, המתגלים בתרשים 2, המציג את רשת הכותבים בשלוש השנים הראשונות. בקבוצה אחת היו השחקנים המרכזיים לידס, לונדון, בריסטול ופריס, בקבוצה השנייה – בגדאד, חברון, דמשק וקליקל בליטא, ובקבוצה השלישית – ירושלים, חלב, יפו ועוד. לשלוש הקבוצות היה אפיון מרחבי בולט.

תרשים 3

רשת הכתבים בשנים 6-9 (1901-1904). מקור: המאסף, 10.1900-2.9.1904.

המקומיות של הדיונים, בפרט של הדיונים המתגלגלים, החלה להתפוגג עם כניסתם של רבני ארצות הברית שרופפו את החציצות הקיימות. בתשע השנים הראשונות חצי מהקשרים ההדדיים נותרו מקומיים (עד מאתיים קילומטר) או אזוריים (עד אלף קילומטר) ורבים מהאחרים נותרו מוגבלים על ידי גבולות היבשת. עם זאת קשרים חדשים נוצרו בין ירושלים לערים באירופה, כמו גם בין חאלב לאוסטרולקה בפולין ולסלנט בליטא, ובין ניו יורק לתוניס. המרחקים הגאוגרפיים וההבדלים החברתיים השפיעו, אבל הרבה פחות מבעבר.

סיכום

יכולתו של המאסף להכיל קבוצות מגוונות מרחבי העולם היהודי נבעה, בין השאר, ממיקומו האסטרטגי בירושלים ומעריכתו של קואינקה. בשלהי המאה התשע-עשרה היו בירושלים רבנים אשכנזים וספרדים, חסידים ומתנגדים, משכילים ואורתודוקסים, וכולם ניהלו שיח ער ובין-קהילתי על היהדות, על ההתיישבות בארץ ישראל ועל העולם המודרני. צבי זוהר טוען כי בין "שלומי אמוני ישראל", שהתנגדו למודרנה, לאנשי ההשכלה והיישוב החדש, ניצבו הרבנים הספרדים, שמייצגם בכתב העת היה העורך הרב בן ציון קואינקה.²⁴ רבנים אלה לא ביקשו להסתגר בקהילותיהם אלא לפתוח דיון עם קהילות אחרות, ובהן גם היישוב החילוני בארץ ישראל, ולזכות בהפריה ההדדית הנוצרת כתוצאה מהשיח המתפתח.²⁵ בהתאם לכך המאסף לא ביקש לתת ביטוי לסדר יום ספרדי, ולא היה מחויב לנוסח הלכתי כזה או אחר, אלא שאף ליצור במה שתאפשר דיונים בין דעות מגוונות.

ניתוחו של כתב העת המאסף כרשת תקשורת בין-לאומית טרם הושלם, אבל כבר בשלב זה אפשר להגיע למסקנות ראשוניות. בתהליך יצירתה של רשת חברתית ככלל, ורשת חברתית מדעית/הלכתית בפרט, קיימות דינמיקות מתמשכות של הופעה ודעיכה של מרכזים.²⁶ כדי שהמערכת תעמוד בלחצי השינויים המתמשכים היא חייבת להתבסס על גמישות שתאפשר לקבוצות חדשות להיכנס ולמצוא את מקומן. כך אירע במקרה של המאסף עם הקבוצה המערב אירופית בשנים 1898-1900 ולאחר מכן עם הקבוצה האמריקנית בשנים 1903-1904. הצלחתו של המאסף נבעה בחלקה מכך שלא היה ניסיון להיצמד לנושאים שמעניינים את הקהילה הירושלמית, וגם לא לתעל את הכותבים לסגנונות מסוימים. המטרה הייתה לפתוח את הבימה לדוברים מכל המקומות ומכל הזרמים בעולם הדתי.

הביטוי להצלחה היה בכך שהנתקים המרחביים הפסיקו לשמש כחציצות בין כותבים ובין נושאים. קיומן של קבוצות, אסכולות נבדלות ו"מכללות בלתי נראות" הוא טבעי, חלק מההוויה של רשת חברתית ככלל ורשת מדעית בפרט. הקבוצות הללו חשובות כחלק מתהליך קידום הדעת ויצירתו של דיון פורה. אך כדי שהמדע, או במקרה הזה המחקר ההלכתי, יוכל להתפתח, חשוב שהקבוצות יתגבשו על בסיס קשרים אינטלקטואליים ולא אילוצים רגיונליים ומגבלות תקשורת ביניהם.

כתב העת הירושלמי שהתחיל כחלום של עורך בן 29 שנעזר בתלמידים, במורים ובבני משפחה כדי למלא את הגיליונות המודפסים הראשונים, היה לאחר תשע שנים למוקד של רשת כותבים טרנס-

הראשונות, לפני כניסתה של ארצות הברית כגורם בעל משקל למאמרי כתב העת, שבעים מתוך 175 התגובות שנכתבו נועדו לרב שגר במרחק של עד 120 קילומטר ממקום מגוריו של המגיב. 122 מתוך 175 תגובות נכתבו לרב המתגורר במרחק של פחות מאלף קילומטר ממקום מושבו של המגיב. מקומיות זו בלטה במיוחד ביחס לתגובות הדדיות בין מקומות, דהיינו שני מקומות שבכל אחד מהם נכתב מאמר שהגיב למאמר שנכתב במקום השני. מספרם של אלה היה קטן. בתשע השנים הראשונות היו 32 תגובות הדדיות, ותשע שלשות הדדיות (שלושה מקומות שכתבו הלך וחזור בין כל זוג). לא בהכרח מדובר בתגובות קשורות, כיוון שמדובר כאן בקשרים המרחביים ולא סיחסיים הבין-אישיים בין הרבנים. כתוצאה מכך יכול זוג הדדי של מקומות לשקף שני מאמרים שאין ביניהם קשר או לחלופין שרשרת ארוכה של מאמרים ותגובות. חשיבותה של ההדדיות היא בכך שמשתקפים בה יחסי גומלין מתמשכים בין שני מקומות.

בשלוש השנים הראשונות מלמדות התגובות ההדדיות על נתק בין המזרח התיכון ויהדות ספרד לאירופה ויהדות אשכנז. שתי השלשות ההדדיות, שהיו דומיננטיות מאוד בשיח של כתב העת, היו ירושלים-חברון-בגדאד ולידס-לונדון-פריס, המזרח והמערב בהתאמה. עשרת הזוגות ההדדיים כללו חמישה מזרח תיכוניים, שלושה מערב אירופיים, ורק שניים שחצו את קו ההפרדה: ירושלים בארץ ישראל וסלנט בליטא, בגדאד בעיראק וקליקל בליטא.²² הכותב הירושלמי במקרה הראשון היה ד"ר אליעזר הלוי גרינהוט, הונגרי במוצאו, חרדי ומשכיל שנודר מקהילתו בהונגריה בשל השכלתו, והכותב הבגדאדי במקרה השני היה הרב יוסף חיים, "הבן איש חי", שקשריו עם יהדות אשכנז היו ענפים. האחרון נודע במיוחד בפתיחותו לספרות ההלכתית האשכנזית, ובראייתו את הפעילות התורנית כקהילתי-שיח עולמית.²³ בשני המקרים מדובר היה אם כן באנשים יוצאי דופן שאינם משקפים את הנורמה.

- 10 שם, 19.6.1896, עמ' 5.
- 11 שם, 24.7.1896, עמ' 1.
- 12 שם, 31.7.1896, עמ' 1.
- 13 ככלל, פעלו חכמי חלב כקבוצה חברתית-פוליטית מלוכדת. ראו: צ' זוהר, "שמרנות לוחמת: קווים למנהיגותם החברתית-דתית של חכמי חלב בעת החדשה", פעמים, 55 (1993), עמ' 57-78.
- 14 המאסף, 14.8.1896, עמ' 8.
- 15 בצרי, "תולדות", עמ' 7.
- 16 Geffen, "Economic", pp 99-104
- 17 רבנים בעולם אכן שאפו לכך שכתביהם התורניים יתפרסמו בארץ ישראל ובירושלים, ראו דרוגמה N.M. Kaganoff, "American Rabbinic Books Published in Palestine", *A Bicentennial Festschrift for Jacob Rader Marcus* (1976), pp. 235-263
- 18 M. Blondheim and S. Blum Kulka, "Literacy, Orality, Television: Mediation and Authenticity in Jewish Conversational Arguing, 1-2000 AD", *Communication Review* 5 (2001), pp. 499-527; S. Blum Kulka, M. Blondheim and G. Hacoen, "Traditions of Dispute: From Negotiating Talmudic Texts to the Arena of Political Discourse in the Media", *Journal of Pragmatics*, 34, 10-11 (2002), pp. 1569-1594; M. Marmor, "Why Jews Quote", *Oral Tradition*, 29, 1 (2014), pp. 5-46; S.N. Lehman-Wilzig, *Stiff-necked People, Bottle-necked System: The Evolution and Roots of Israeli Public Protest, 1949-1986*, Bloomington: Indiana University Press, 1990
- 19 "הערת העורך", המאסף, 14.5.1897, עמ' 10.
- 20 B. Ruhnau, "Eigenvector-centrality: A Node-centrality?", *Social Networks*, 22, 4 (2000), pp. 357-365
- 21 מ' צוריאלי, "מציצה בפה או ע"י שפופרת", חקירה, 17 (2014), עמ' 5-19.
- 22 הזוגות היו: ירושלים-חברון, ירושלים-יפו, לידס-לונדון, לונדון-פריס, ירושלים-חלב, לידס-פריס, ירושלים-בגדאד, חברון-בגדאד, ירושלים-סלנט, בגדאד-קליקל.
- 23 צ' זוהר, האירו פני המזרח: הלכה והגות אצל חכמי ישראל במזרח התיכון, תל-אביב 2001, עמ' 51-72.
- 24 שם, עמ' 353-364.
- 25 בצלאל, "הרבנים הספרדים", עמ' 65-69.
- 26 ד. Crane, *Invisible*: זה: את עבודתה המכוננת של דיאנה קריין בנושא זה: *Colleges: Diffusion of Knowledge in Scientific Communities*, Chicago: University of Chicago Press, 1972
- Borgman and J. Furner, "Scholarly Communication and Bibliometrics", *Annual Review of Information Science and Technology*, 36 (2002), pp. 3-72

לאומית. רשת זו חיברה בין מלומדים ברחבי העולם היהודי, אך במקביל הפכה את הקהילה שבה צמחה היוזמה, הקהילה הספרדית בירושלים, לשולית. מצד אחד התרומם כתב העת לגבהים חדשים, אך מצד שני הקול הספרדי שבלט בשנים הראשונות התחלף בקול מזרח אירופי/אנגלי/אמריקני שדיבר על נושאים אחרים ובניב שונה.

הערות

- 1 במאמר מוצג דו"ח ביניים על פרויקט המאסף שנערך במסגרת מרכז אייקור "דעת המקום" בניהולם של צבי זוהר ומנחם בלונדהיים על תשע שנות פעילותו הראשונות של כתב העת. בהמשך יורחב המחקר ויקיף את כל שנות צאתו לאור. ברצוננו להודות לאבנר ענבר שסייע וממשיך לסייע באיסוף החומר הרב למחקר.
- 2 ג' ירדני, העיתונות העברית בארץ ישראל בשנים 1863-1904, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 1969, עמ' 19; י' ברטל, "מבשר ומודיע לאיש יהודי: העיתונות היהודית כאפיק של חידוש", קתדרה, 71 (1994), עמ' 162-164; מ' נייגר, "מאה שנה לייסוד המו"לות העברית בארץ ישראל ולכינון המרכז הספרותי הארץ-ישראלי", קשר, 17 (2008), עמ' 83-84.
- 3 E. Reichman and F. Rosner, "The Use of Anesthesia in Circumcision: A Re-Evaluation of the Halakhic Sources", *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought*, 34, 3 (2000), pp. 6-26; D.M. Geffen, "Economic, Social and Religious Issues in American Jewish Life as Reflected in the Contributions of American Jews to the *Hameassef* Journal in Jerusalem (1898-1914)", *Proceedings of the World Congress of Jewish Studies*, 8B, 1981 (להלן: "Economic"), pp. 99-104
- 4 הספרדים בארץ ישראל בציונות ובתחייה הלאומית בתקופה העות'מאנית, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2008, עמ' 296-298; הג"ל, "הרבנים הספרדים והעיתונות בארץ ישראל בתקופה העות'מאנית", קשר, 37 (2008), עמ' 64-70 (להלן: בצלאל, "הרבנים הספרדים").
- 5 השוו: ט' ג'קסון ומ' בלונדהיים, "עיתון כל כותביו? סוד בריאותו ואריכות ימיו של כתב העת הרופא העברי (1927-1965)", כתב עת עברי-אמריקני לענייני רפואה", כנס החברה הישראלית להיסטוריה של הרפואה, באר שבע, 26.12.2001
- 6 מצוטט אצל ע' בצרי, "תולדות עורך המאסף הגאון בן ציון קואינקה וצ"ל", בתוך: הג"ל (עורך), המאסף, ירושלים: מכון הכתב, תשל"ט, עמ' 8 (להלן: בצרי, "תולדות").
- 7 "ראשית דבר", המאסף, 12.6.1896. כאן ולהלן ההדגשות שלנו.
- 8 שם.
- 9 שם, 19.6.1896, עמ' 8.
- 10 שם, 24.7.1896, עמ' 1.